

Les institucions: el retrobament

Josep Maria Camarasa
Secretaria científica de l'IEC

1. Per què el retrobament?

Potser convé, abans d'entrar en matèria, explicar el perquè d'haver posat sota el lema del retrobament aquesta intervenció. Primer de tot, vol ser un homenatge a un dels homes tenaços, humils i valents que amb el seu treball abnegat va ajudar a fer possible que avui siguem aquí. Em refereixo —alguns dels més grans dels presents ja ho haureu endevinat— a Pere Babot, el nostre doctor Babot, secretari general de la Societat Catalana de Biologia en els anys més difícils de la represa. Ell parlava sempre de retrobament (i amb ell, molts dels homes d'allò que anomenem exili interior). Retrobar, en la foscor de la desfeta, els brins dispersos del teixit associatiu que havien pogut o volgut romandre al país i reconstruir amb ells, i amb aquells que volguessin afegir-s'hi, les institucions dispersades i anorreades, era la tasca feixuga que ell, i molts com ell, s'havien imposat l'endemà mateix de la desfeta i de la marxa a l'exili de molts dels millors.

Una tasca certament difícil i arriscada en l'ambient hostil i repressiu de la immediata postguerra. No cal dir que no tots els «retrobables» estaven predisposats al retrobament. El sentiment de desfeta, la imposició implacable d'un règim autoritari, la propaganda desvergonyida dels vencedors, la repressió sagnant, més aviat predisposaven a la passivitat i a evitar compromisos

que podien resultar perillosos, si no per a la pròpia seguretat personal, si per a l'estatus professional de cadascú.

2. Els anys quaranta: el tremp dels supervivents

Sorpren, ateses les circumstàncies, la rapidesa d'un primer retrobament. El dels supervivents, no exiliats (ni passats a l'enemic), de l'Institut d'Estudis Catalans. Sorpren que ja el 1942, a penes tornat de l'exili Josep Puig i Cadafalch, es doni per reconstituït l'Institut, i aquest incorpori nous membres i celebri, en la clandestinitat, els primers plens de la postguerra i, ben aviat, es reuneixin també independentment les tres seccions llavors existents.

I potser encara resulta més sorprenent el cas de la Secció de Ciències, que, al final de la guerra, quedava limitada a la persona d'Eduard Fontserè, ateses les desercions d'Eugeni d'Ors i Esteve Terrades, establerts tots dos a Madrid, la mort de Josep M. Bofill i Pichot els darrers mesos de la guerra i l'exili de Pere Coromines, Jaume Serra i Hünter i August Pi i Sunyer (els dos primers morts ben aviat en terres americanes). Però, cobertes les baixes de Bofill i Pichot i Pere Coromines per Pius Font i Quer i Josep Ramon Bataller, la Secció reprèn la vida activa el novembre de 1943 i ho fa amb un tremp admirable.

Eduard Fontserè (1870-1970), com a membre més antic i de més edat (havia fet setanta anys el 1940, cosa que havia facilitat, en arribar a l'edat de jubilació, el tancament del seu expedient de depuració com a professor universitari), presidia la Secció. Al capdavant del Servei Meteorològic de Catalunya no havia cessat l'activitat fins al moment que les circumstàncies adverses de la guerra li ho imposaren. El 18 de gener de 1939, a una setmana de l'entrada a Barcelona de les forces franquistes, encara feia una darrera carta del temps (com no podia ser altrament, una pertorbació de ponent estava per escombrar Catalunya i es preveia mal temps). La maltempsada ponentina s'enduria per davant, entre tantes altres coses, aquell Servei Meteorològic que Fontserè ja no havia de veure recompost. Era, doncs, un clar exponent de l'exili interior, un científic en plena activitat, malgrat la seva edat avançada, impedit de continuar-la en separar-lo de tot càrrec o responsabilitat anteriors. Però això no impedí Fontserè de continuar treballant amb els mitjans al seu abast i així podia manifestar, en aquella primera reunió de la Secció de Ciències, que calia plantejar-se la reordenació de les publicacions i que tenia a punt per anar a impremta el *Vocabulari Català de Meteorologia*.¹

Pius Font i Quer (1887-1964) era un altre exponent de l'exili interior. Al llarg de més de vint anys havia estat el seny conductor de la recerca botànica a Catalunya i durant els anys de la República havia pogut veure, d'una banda, fet realitat el seu projecte de creació d'un ins-

1. El publicaria efectivament l'IEC el 1948, dins dels Arxius de la Secció de Ciències, amb el títol d'*Assaig d'un vocabulari meteorològic català*.

titut botànic i, d'una altra, el seu deixeble Josep Cuatrecasas situat al capdavant del principal centre de recerca botànica de l'Estat, el Jardí Botànic de Madrid. Després de més d'un segle de desencontres entre la botànica espanyola oficial i els botànics catalans, Pius Font i Quer i Josep Cuatrecasas podien encarar un programa en comú de gran volada en el qual el Jardín Botánico madrileny s'ocupava de la flora ibèrica en general i de la de l'Amèrica Llatina, mentre l'Institut Botànic barceloní s'ocupava de la flora mediterrània, macaronèsica i africana. La fi de la guerra conduí Cuatrecasas a l'exili, mentre Font i Quer era privat de tots els seus càrrecs, depurat i processat amb càrrecs (deserció) que li haurien pogut suposar la pena de mort. Finalment havia estat condemnat a vuit anys de presó, dels quals només en romangué dos, tancat al castell de Montjuïc, però fou definitivament separat de tots els seus càrrecs i veié la seva mobilitat disminuïda durant uns quants anys per l'obligació de demanar permisos per sortir de Barcelona.

Indubtablement era la persona idònia per a ocupar el lloc del desaparegut Josep M. Bofill i Pichot. Era el més destacat dels naturalistes catalans del seu temps i l'artífex de la transformació que havia experimentat la Institució Catalana d'Història Natural durant els anys de la República i de la «reconciliació» d'aquesta amb l'IEC, després del distanciament que hi havia hagut entre totes dues entitats durant el període de la dictadura primoriverista. Tant ho era, que, en aquella mateixa reunió de novembre de 1943, s'hi va presentar amb una nota proposant publicar no ja una *Flora de Catalunya* que esmenés els errors i mancances de la de Cadevall (els dos darrers volums de la qual havia completat ell mateix el 1937), sinó una *Flora ibèrica*, per a la qual assegurava disposar de material suficient, amb el fruit de les seves herboritzacions de 1916 a 1936. També ofería una dedicació de quinze matins al mes per als quals Pius Font i Quer, que es veia en greus trencacolls econòmics a causa del bandejament de tots els seus càrrecs anteriors a la guerra, demanava una retribució de set-cents cinquanta pessetes «mentre no torni a l'Institut Botànic i tingui allí el sou corresponent».

El cas de Josep Ramon Bataller (1890-1962) era fins a cert punt diferent. Per la seva condició de clergue, havia hagut de patir quelcom semblant a l'exili interior durant el període de guerra, disfressat de civil i dedicat d'amagat als seus estudis paleontològics i geològics a l'Escola d'Agricultura de la Generalitat, on era professor preparador de ciències naturals des del 1920. Finida la guerra, en canvi, figurava més aviat en el bàndol dels vencedors i no era objecte de persecució, encara que sí que hagué d'acabar en castellà la publicació d'alguns treballs que havia començat a publicar en català en els anys de la República. Així, continuà com a director del Museu Geològic del Seminari de Barcelona (ho era des del 1926) i, tot i que el trobà completament devastat el 1939, en pocs anys n'havia renovat en bona part les col·leccions.

També havia estat el darrer president en exercici de la Institució Catalana d'Història Natural (elegit el 1936) i, abans, eficaç col·laborador de Font i Quer en el redreçament d'aquesta filial als anys trenta, després de la crisi dels anys de la dictadura primoriverista. Això

el devia fer candidat a formar part de la Secció de Ciències renovellada, de la qual, com a secretari, li devem la majoria de les actes que ens informen de les seves actuacions. També arribà a les primeres reunions amb treballs sota el braç, en el seu cas sobre el cretaci català.

Ben aviat els bons propòsits dels tres membres benemèrits de la Secció de Ciències es van revelar difícilment viables en les dures condicions de la postguerra, quan no completament utòpics. El llibre de Fontserè es publicà, sí, però cinc anys més tard. La *Flora ibérica*, tal com la concebia Font i Quer, era una empresa que no estava a l'abast d'un home sol amb una dedicació limitada. Font i Quer n'arribà a redactar dos gèneres (*Scabiosa* i *Sideritis*) que s'afegiren al que havia deixat redactat Cuatrecasas abans de marxar a l'exili (*Geum*). En realitat, encara havien de transcórrer quaranta anys perquè un ampli equip d'especialistes, coordinat des del Real Jardín Botánico de Madrid, emprengué de manera efectiva la tasca, encara inacabada al dia d'avui, bé que des del 1986 se n'ha publicat una desena de volums (aproximadament la meitat de la flora) i es calcula que quedarà enllestida en uns deu o dotze anys més. El que sí que s'ha publicat, entre 1984 i 2001, a càrrec d'Oriol de Bolòs i Josep Vigo, és la *Flora dels Països Catalans*, en quatre volums; però no ho ha fet l'IEC, sinó una editorial privada. Pel que fa als treballs de Bataller sobre el cretaci, en realitat es tractava de la continuació dels que havia publicat el 1937 als Arxius de l'Escola Superior d'Agricultura de Catalunya. Mai no en va publicar res l'IEC, i Bataller va anar fent publicacions sobre el tema, en castellà, en diverses publicacions científiques. El seu propi discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona, el 1943 va ser una d'aquestes aportacions sobre el cretaci català.

Tampoc trigaria gaire més l'intent de retrobament dels botànics de la Institució Catalana d'Història Natural per iniciativa de Pius Font i Quer. Convocats per ell, el diumenge 14 d'octubre de 1945 es reunia a la Sala Salvador de l'Institut Botànic de Barcelona una desena de botànics: Emili Batalla, Ramon Bigas, Antoni de Bolòs, Oriol de Bolòs (que actuà de secretari i a qui devem la totalitat de les actes d'aquella clandestina societat botànica), Pius Font i Quer, Santiago Llena de Gelcen, Ramon Margalef, Francesc Masclans, Prudenci Seró i Eugeni Sierra. Font i Quer els proposà de constituir una Societat Botànica Catalana, bo i mantenint la Institució Catalana d'Història Natural, «si s'hi avenien els naturalistes catalans no botànics, [...] com a federació de societats autònomes» dels especialistes de les diferents branques de les ciències naturals. Al llarg dels quatre anys següents, els botànics aplegats a l'entorn del represaliat Pius Font i Quer mantingueren les seves reunions i excursions un diumenge al mes, amb una regularitat pràcticament ininterrompuda tret dels mesos estivals. Constituirien el seu nucli més constant els ja esmentats assistents de la primera reunió, amb la inclusió de Pere Montserrat, que s'hi incorporà amb assiduitat a partir de la reunió següent, i les de Creu Casas i Josep Vives, que ho van fer a partir del curs 1946-1947.

La majoria de sessions tenia lloc a l'Institut Botànic, però no foren poques les que tingueren altres escenaris, sovint en el marc d'una excursió dominical. El curs 1945-1946, per exemple, de les nou sessions tingudes, set foren a l'Institut Botànic, una a Montserrat (amb motiu de

retre homenatge al monjo botànic montserratí Adeodat M. Marcet i lliurar-li, en nom de l'Institut d'Estudis Catalans, el nomenament de membre corresponent) i una altra a Blanes. Quatre de les nou sessions del curs 1946-1947 consistiren en altres tantes excursions (a Argentona i Cabrera de Mataró, passant pel castell de Burriac, la del gener; a Sitges i Jafra, la del febrer; a Maçanes i Maçanet de la Selva, la de l'abril, i a la Sauva Negra, prop de Collsuspina, la del juny). En el curs següent, ja sis de les nou trobades dels membres de la incipient societat foren excursions, amb una de memorable, l'onze d'abril, a Maçanet de la Selva, en la qual participaren també Josias i Gabriëlle Braun-Blanquet i Jules Berset, que assenyalà la represa dels contactes dels botànics catalans amb el creador de la SIGMA i l'inici dels estudis fitosociològics a Catalunya. El curs 1948-1949, també tres de les sis sessions recollides al llibre d'actes van ser, en realitat, excursions. La darrera acta d'aquest curs correspon novament a una excursió a la Selva (de l'estació de Maçanet i Maçanes fins al poble de Tordera). No hi ha cap acta més fins al 12 de març de 1950, ja en el marc de l'efímera represa de la Institució plena, que quallà a l'entorn del cinquantenari.

Mentre Font i Quer s'esforçava a revitalitzar la ICHN, Fontserè, amb l'ajuda del seu gendre Josep Iglésies i de Pere Blasi, ho feia amb la Societat Catalana de Geografia. Tots tres constituïts en ponència constataren, en un escrit adreçat a Puig i Cadafalch, com a president de l'IEC, les dificultats de l'empresa:

[...] consultàrem la llista dels antics socis de la Societat, i hom va constatar que la majoria dels vells associats són absents,² una fracció ha mort durant el període de suspensió de l'entitat³ i gairebé tota la resta actua avui en institucions científiques similars a la nostra, on es beneficia econòmicament del seu treball. En considerar que és molt problemàtic d'obtenir novament la col·laboració d'aquestes persones que un temps ens foren afins [...] els reunits deliberaren sobre les possibilitats de captar l'ajuda d'elements nous, particularment entre la joventut estudiosa, sense menysprear el més mínim els antics associats que se'ns vulguin acostar.

Així i tot proposaven celebrar una sèrie de conferències i treballs de seminari «invitant d'una manera particular a aquests actes els antics socis residents a Barcelona, a més de les persones a què obliga la cortesia i també els novells investigadors dels quals tinguem notícia, a fi de veure quins elements se'ns acosten i es presten a treballar sota el patronatge de la Societat».

La primera d'aquestes conferències, al domicili de Josep Iglésies, al passatge Permanyer de Barcelona, tingué lloc el 22 de desembre de 1947 i va anar a càrrec d'Eduard Fontserè, que va parlar d'«Els vents de tramuntana i de mestral a Catalunya». Un tema que, més desenvolupat pel seu autor, donaria ocasió a la publicació *La tramuntana empordanesa i el mestral del*

2. El president Pau VILA, per exemple, era a l'exili a Venècia i Pere BLASI mateix acabava de retornar de França; Lluís SOLÉ SABARÍS ocupava en aquell moment una càtedra a Granada.

3. Era el cas d'Enric RIBES i VIRGILI, tresorer de la Societat, mort en accident ferroviari el 1938.

golf de Sant Jordi, que edità el 1950 la Fundació Patxot. Com explicava Josep Iglésies mateix trenta anys més tard, en una conferència amb motiu del quarantè aniversari de la Societat Catalana de Geografia, «malgrat la furtivitat, a causa de la rellevant personalitat del comunicant i la novetat del tema, l'acte constituí un èxit impressionant».

La mateixa ponència continuà organitzant algunes conferències durant el 1948,⁴ mentre refeien una llista d'adherits, fins que el 20 de desembre de 1948 s'organitzava una assemblea en la qual va ser escollida una junta directiva, presidida per Josep Ramon Bataller, amb Pere Blasi com a vicepresident, Josep Parunella com a comptador, Josep de C. Serra i Ràfols com a tresorer i Josep Iglésies com a secretari.

En anys successius, fins al 1961, la Societat continuà celebrant les seves sessions al domicili de Josep Iglésies, tret d'una sessió especial, d'homenatge a Eduard Fontserè, amb motiu del seu vuitantè aniversari, que se celebrà, com altres sessions més solemnes de l'Institut d'Estudis Catalans o de les seves seccions, al domicili de Lluís Bonet i Garí el 21 de març de 1950. Josep Iglésies explica l'ambient d'aquestes reunions científiques en la clandestinitat en la seva conferència ja referida:

[...] amb un primer rengle de butaques immediat a la taula que utilitzava el comunicant ocupat invariablement per Don Josep Puig i Cadafalch, el Dr. Fontserè i Mn. Bataller, que eren membres de la Societat des dels seus inicis, als quals feien ara costat, entre altres, el general Farauto de Saint Germain; el que havia estat conseller de la Mancomunitat de Catalunya i president de la Diputació de Tarragona, senyor Pere Lloret; el cap dels serveis cartogràfics de la Diputació, senyor Ferrer de Franganillo, i el director de l'Arxiu Històric, senyor Duran i Sanpere, tots persones d'edat avançada que ens oferien exemple de perseverança i fidelitat. [...]. Tots teníem consciència de la dignitat del nostre obrar i que per damunt de la vàlua científica que poguessin tenir els nostres treballs hi havia la transcendència de la continuïtat d'una tasca lealment executada en llengua catalana en benefici de la nostra cultura.

Mentrestant, el 1949 s'esqueia el cinquantenari de la Institució Catalana d'Història Natural i, amb aquest motiu, es constituïa una comissió de la qual sembla que en van formar part Salvador, Josep i Joaquim Maluquer i Nicolau, Pius Font i Quer, Josep Ramon Bataller, el jesuïta Joaquim Julià, Josep Closas i Miralles, Rafael Candel i Vila i Antoni de Bolòs i Vayreda. Obra d'aquesta comissió va ser el volum trenta-set del *Bulletí de la ICHN*, commemoratiu del cinquantenari, aparegut segurament el 1950,⁵ encara que la data exacta resulta avui problemàtica de fixar, atès que es tracta d'una publicació clandestina, sense peu d'impremta ni

4. Alguna que s'havia de celebrar al Centre Excursionista de Catalunya, en recerca d'un públic més ampli, va haver de ser sospesa a darrera hora.

5. No pot haver aparegut abans, ja que un dels articles apareix explícitament datat de l'octubre de 1949 i resulta inimaginable que el laboriós procés de correcció i composició que comportaven a l'època les publicacions de l'IEC i de les seves filials s'enllestís en menys de tres mesos.

dipòsit legal. També organitzà alguns actes discrets de celebració a l'entorn de les dates concretes de l'aniversari. El dia mateix que la Institució complia els cinquanta anys, el dissabte 3 de desembre de 1949, el pare Jaume Pujiula, antic president de la Institució de 1925 a 1928, deia, a la capella del col·legi dels jesuïtes de Sarrià, una missa en sufragi dels socis difunts. La tarda del mateix dia, a les set, al domicili de Josep Puig i Cadafalch, es feia un acte acadèmic. Finalment, l'endemà, diumenge 4 de desembre, es feia una excursió a Blanes, on els socis de la Institució foren acollits per Carl Faust al seu jardí «Mar i murtra», que visitaren.

Dos mesos i mig més tard, el diumenge 19 de febrer de 1950, el col·legi dels jesuïtes de Sarrià (en realitat, més aviat el seu Institut de Biologia, dirigit pel pare Pujiula, antic president de la Institució els anys de la dictadura de Primo de Rivera) seria l'aixopluc de la primera assemblea de la Institució sota el franquisme. Allí s'elegí un nou consell directiu i es cobriren les baixes hagudes i les absències insalvables d'ençà de les eleccions de 1936. El tresorer Salvi Fàbrega (que el 1947 s'havia traslladat a la província de Palència) era substituït per Josep Closas i Miralles, que ja ocupava una vocalia al Consell Directiu de 1936, en la qual seria substituït pel geòleg Josep M. Fontboté. La vacant deixada per la mort del vicepresident Ricard Zariquiey i Cenarro el 1943 era coberta pel geòleg Josep M. Font i Tullot, mentre Ramon Margalef ocupava la vicesecretaria en substitució d'Irene Sunyer i Pi, exiliada a Mèxic. La resta del Consell Directiu (Josep R. Bataller a la presidència, Rafael Candel a la secretaria, Noel Llopis Lladó com a bibliotecari i Antoni de Bolòs i Vayreda i Francisco García del Cid com a vocals) es mantenia sense canvis.

En aquesta mateixa assemblea general s'acordà que les sessions mensuals de la Societat Botànica Catalana (de fet interrompudes des de l'abril de 1949) es reprendrien sense modificació, però adoptarien el caràcter de «sessions de la Institució Catalana d'Història Natural dedicades especialment a la botànica».⁶ Així ho comunicà Pius Font i Quer, el 12 de març de 1950, a una quinzena dels assistents habituals a les sessions d'aquella «societat», en una reunió tinguda a casa seva. La nova situació fou acceptada per tothom i, com que Font i Quer tenia el paper de delegat de l'Institut d'Estudis Catalans, Antoni de Bolòs quedà investit de la presidència de la reunió i, de fet, del grup de botànics, com a membre que era del Consell Directiu de la Institució.⁷

L'acte no deixava de revestir un caràcter simbòlic: el grup de botànics sortia de l'aixopluc de l'Institut Botànic, on havien tingut lloc pràcticament totes les reunions celebrades de 1945 a 1949, i Pius Font i Quer, fins llavors president implícit de la Societat Botànica Catalana,

6. *Actes ICHN (botànica) 1945-1968*, p. 29v. Era el moment que el secretari de la Institució, Rafael CANDEL, intentava animar els geòlegs a reprendre també les activitats en el marc de la Institució. Tanmateix, pràcticament només va trobar ressò en el grup de geòlegs de Sabadell, possiblement per la bona integració de la majoria dels geòlegs catalans (i també dels zoòlegs) en les estructures universitàries i de recerca del nou règim (TRUYOLS, 1989), situació ben diferent de la dels botànics.

7. N'era vocal des del 1935 i acabava de ser reelegit per al mateix càrrec.

cedia el lideratge del grup de botànics a Antoni de Bolòs. Que Font i Quer ho fes a casa seva i no a l'Institut Botànic, dirigit en aquells anys per Antoni de Bolòs, posava de manifest que aquest no assoliria tal preeminència perquè hagués estat fins llavors l'hoste de les reunions, sinó pel seu paper destacat en la reorganització de la Institució. En els anys successius, a més, la presidència sembla que es renovà anualment i, a partir del febrer de 1951, hi apareix com a president Prudenci Seró, llavors encarregat de la Càtedra de Botànica de la Facultat de Ciències de Barcelona i, a partir del gener de 1952, novament Pius Font i Quer. A partir del gener de 1953, ja no apareix a les actes cap menció a la presidència que, a la pràctica, recaigué ja sempre en Font i Quer fins a la seva mort.

Paral·lelament, els geòlegs, tal com ja havien fet abans els botànics, començaren a reunir-se a partir dels primers mesos de 1950, si bé el testimoni més antic que coneixem és una circular datada del 27 de maig d'aquell any convocant, per al diumenge dia 11 de juny, una sessió al Museu de Sabadell, precedida d'una excursió per diferents punts d'interès geològic de la rodalia d'aquesta ciutat. Apareixien com a organitzadors d'aquesta activitat Miquel Crusafont, llavors cap de la Secció de Paleontologia del Museu de Sabadell, i Joan Andrés i Rovira, que n'era el cap de la Secció de Mineralogia.

Un any més tard, una altra circular datada del 26 de juny de 1951 ens assabenta que en la reunió del Consell Directiu del 23 de desembre de 1950 s'havia acordat mantenir una reunió mensual de cada una de les tres seccions especialitzades en què es dividia la Institució: botànica, geologia, i zoologia i biologia. S'hi anunciava també que es projectava una excursió al Montsec i al Pallars del 21 al 25 de juliol i una sonada inauguració de curs 1951-1952 «amb un discurs a càrrec d'una personalitat destacada de les ciències naturals a Catalunya».

No hem trobat cap confirmació que l'excursió al Montsec i al Pallars es dugués a terme, però la inauguració del curs sí que tingué lloc, precisament al Museu de Sabadell el 25 de novembre de 1951, i el discurs anà a càrrec de Miquel Crusafont, que acabava de rebre el premi extraordinari de doctorat per la seva tesi sobre giràfids fòssils. Crusafont, malgrat el conegut anti-evolucionisme d'alguns dels exponents més rellevants de la Institució, tingué la gosadia de pronunciar el discurs inaugural sobre el tema «L'evolució, avui».

3. Els anys cinquanta: la llum que no arriba

L'empenta agosarada dels anys quaranta sembla neulir-se una mica al llarg dels cinquanta i primers seixanta, tot i que no falten noves iniciatives de retrobament. Així, per exemple, malgrat que el text de la conferència de Crusafont al Museu de Sabadell va ser publicat a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans de 1952 (aparegut, de fet, el 1954), el president Josep Maluquer i Nicolau, en complir-se, el 1953, els dos anys de mandat ordinari que li haurien correspost en circumstàncies normals, i davant de la impossibilitat de celebrar una nova

assemblea per a renovar el Consell Directiu de la Institució, prengué la dolorosa decisió de considerar-la «sospesa» temporalment.⁸ La seva continuïtat quedava novament limitada a les reunions que mantenien els botànics a l'entorn de Pius Font i Quer, mentre els geòlegs, que durant els anys quaranta havien trobat aixopluc a les seves reunions a la delegació barcelonina del Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), semblen acostar-se més aviat a la Societat Catalana de Geografia, presidida en aquests anys per Josep Ramon Bataller. Els zoòlegs, per la seva banda, s'acollien a altres plataformes, en aquest cas alienes a l'Institut d'Estudis Catalans, com el Museu de Zoologia o les reunions que s'organitzaven a l'entorn de la delegació del CSIC a Barcelona.

Les reunions dels botànics, en aquesta etapa, es feren itinerants: sempre en domicilis particulars o en el curs d'excursions⁹ o, més tard, al cafè El Oro del Rhin (1952-1953).¹⁰ El nucli més constant dels reunits era el mateix que ho havia estat de la Societat Botànica Catalana, tret de l'absència d'Eugeni Sierra, que havia emigrat a Xile el 1949, i la presència més espaciada de Santiago Llensa, Ramon Margalef i Pere Montserrat.

Segurament degué ser a les acaballes del curs 1952-1953 que Josep Maluquer va manifestar a Pius Font i Quer, com a delegat de l'Institut d'Estudis Catalans, la seva intenció de donar per «sospesa» temporalment la Institució al final del seu mandat presidencial i és molt possible que a aquest anunci respongués la darrera de les reunions tingudes pels botànics aquell curs, el 5 de juliol de 1953. L'escenari era nou, la terrassa del bar Las Cascadas, al costat de l'escalinata d'accés al Palau Nacional de Montjuïc i no gaire lluny de l'Institut Botànic; Pius Font i Quer hi va exposar l'estat de les relacions del grup de botànics de la Institució amb les altres branques de l'entitat, de fet inactives, i es va tornar a parlar de crear una Societat Botànica Catalana. Conseqüents amb això, a partir de l'inici del curs 1953-1954, les actes parlen obertament de «la nostra societat en l'esdevenidor» (novembre 1953) o de «la satisfacció de la Societat Botànica Catalana [per l'èxit de Pere Montserrat en unes oposicions]» (desembre 1953). Tanmateix, a partir del gener de 1955 es torna a parlar de la conveniència d'organitzar de nou «una excursió col·lectiva de la Institució a alguna contrada catalana, reemplant la tradició d'abans de la guerra» i ja no es tornà a parlar més de la possible Societat Botànica Catalana.¹¹

8. CAMARASA, 1995, p. 1241

9. Només la del 14 de gener de 1951, potser per donar una certa solemnitat a la presentació de cinc socis nous de la Institució (Enric BALCELLS, Enric GADEA, J. GALLEGÓ, Josep M. MISERACHS i Ramon PARÉS) es va celebrar a la Sala Salvador de l'Institut Botànic. *Actes ICHN (botànica) 1945-68*, p. 36r.

10. Era situat a la cantonada de la Gran Via amb la Rambla de Catalunya; és a dir, ben a prop de la universitat. Estigué en funcionament fins que els anys setanta l'adquirí una entitat bancària.

11. L'excursió col·lectiva es féu efectivament, encara que resultà poc «col·lectiva», ja que només hi participaren cinc socis. Es tractà d'una excursió al Ripollès i a la Cerdanya, del 9 al 12 de juny de 1955, sota la direcció de Josias BRAUN-BLANQUET, qui, com cada primavera d'ençà de 1948, visitava Catalunya (i a continuació les regions aragoneses i navarreses de la depressió de l'Ebre).

Semblantment, aprofitant una visita a Barcelona de Josep Trueta el 1954, hi ha un intent de reviscolament de la Societat de Biologia, la més antiga de les filials de l'IEC. Hom organitza el 12 d'abril d'aquell any, al domicili de Josep Puig i Cadafalch, una conferència de Josep Trueta sobre un tema llavors de la màxima actualitat: «Criteri modern sobre l'epidemiologia i la patologia de la poliomièlitis». Però el temps ja no és el de la dècada precedent i menys en una especialitat que no es concep sense el recurs a les tècniques de laboratori. En els mots que digué en la presentació de la sessió, Leandre Cervera es declarava president «esporulat» de l'entitat i passava llista dels absents més que no dels presents (vint-i-dos membres honoraris, deu numeraris i set de corresponents havien mort des del 1936, sense comptar aquells que l'exili forçat mantenia allunyats).

Cervera, membre adjunt de l'IEC des del 1946 (numerari el 1950) mai no havia volgut reviscolar la Societat sense disposar d'accés als mitjans de recerca d'un laboratori modern. Poc després de la intervenció assenyalada en la presentació de la conferència de Josep Trueta, una greu malaltia li impossibilita cap rectificació directa. La mort, el 1958, de Josep Vidal i Munné, vicepresident de la Societat des del 1935, i el distanciament d'Enric Fernández Pellicer, el segon vicepresident, compromès en les tasques de direcció de tot el sistema de laboratoris de l'Hospital Clínic des del 1953, dificultaven encara més emprendre les tasques de represa.

Però el president «esporulat» optà per deixar el destí de la Societat de Biologia en les mans de Josep Alsina i Bofill, un dels joves professors de la Facultat de Medicina de la Universitat Autònoma de 1933, exclòs de la universitat el 1939, i de Pere Babot, antic secretari de l'Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya i Balears. Ells i altres companys possibilitarien, en la dècada següent, ja no el retrobament, sinó la redescoberta per part de les noves promocions de metges i de biòlegs d'una Societat que havia estat senzillament oblidada.

Tornant ara a la ICHN, cal dir que, després d'una arrencada esperançadora (sis sessions per curs els cursos 1952-1953, 1953-1954 i 1954-1955, amb una mitjana d'una desena d'assistents), l'impuls decau en els anys següents. En els cursos 1955-1956 i 1956-1957 encara es fan dues sessions i dues excursions amb una mitjana de nou participants en cada activitat, però el curs següent només es fan dues activitats: el 24 de novembre de 1957, una visita al Jardí Botànic de Barcelona, que s'acabava de renovar després de les pèrdues degudes a les gelades del febrer de 1956,¹² i el 2 de març una reunió al cafè El Oro del Rhin.¹³ El curs 1958-1959, només una excursió a Sant Quirze Safaja.¹⁴ El curs 1959-1960 se'n tornaven a fer dues, però el 1960-1961 no consta en acta cap activitat, el 1961-1962 només una excursió i el 1962-1963 torna a no constar-hi activitat de cap mena; finalment, en el curs 1963-1964 hi hagué dues excursions, la segona després de la mort de Pius Font i Quer.¹⁵

12. *Actes ICHN (botànica) 1945-68*, p. 64v-65r.

13. *Actes ICHN (botànica) 1945-68*, p. 65v.

14. *Actes ICHN (botànica) 1945-68*, p. 66r.

15. *Actes ICHN (botànica) 1945-68*, p. 66v-68v.

Diverses circumstàncies concorregueren en aquesta decadència. Per una banda, una certa manca de renovació. El nucli més constant de participants en les activitats era el mateix de 1946, amb les inevitables baixes,¹⁶ però sense incorporacions que tinguessin una participació activa en la renovació d'activitats ni de continguts. Eren els últims anys de la vida de Pius Font i Quer i aquest no tenia ja l'empenta dels seus anys més joves, alhora que es veia obligat a acceptar compromisos importants, com la participació en el Consell de Redacció de *Flora europaea* (1956) o la presidència de l'Institut d'Estudis Catalans (1958). Antoni de Bolòs, que tampoc es trobava a la flor de la joventut, s'enfrontava, a partir de 1957, a les dificultats addicionals que el govern municipal presidit per Josep M. de Porcioles, totalment mancat de sensibilitat per la cultura i la ciència, posava al ja precari funcionament de l'Institut Botànic. Jubilat a començaments de 1959, en complir els setanta anys, ningú no pensà a cobrir la seva plaça fins al cap de sis anys. L'Institut Botànic, que havia estat aixopluc segur per als botànics de la Institució, «no solament restava mancat de direcció, sinó fins i tot de personal científic de qual-sevol mena».¹⁷ Només l'abnegació d'Antoni de Bolòs i del seu fill Oriol de Bolòs, que continuaren anant cada matí a fer el seu treball científic a l'Institut Botànic, tot i no tenir-hi cap vinculació administrativa, salvà aquesta institució de l'anorreament al qual el tenien destinat les autoritats municipals del moment. Per a acabar-ho d'adobar, a partir de 1962, Antoni de Bolòs començà a manifestar símptomes d'esclerosi cerebral i a perdre luciditat; a partir d'aquell moment només la tossuda fermesa d'Oriol de Bolòs i la fidelitat d'alguns funcionaris subalterns sostenia la continuïtat de l'Institut Botànic. En aquelles condicions, l'únic camí que podia permetre incorporar noves fornades de joves estudiants a la Institució Catalana d'Història Natural era la Càtedra de Fitografia i Geografia Botànica, que des del 1953 ocupava Oriol de Bolòs a la Facultat de Ciències de la Universitat de Barcelona, però no se'n veurién els primers fruits fins al curs 1961-1962, amb la incorporació, a l'única activitat d'aquell curs —una excursió a Valldaura per observar la floració del *Cistus ladaniferus*—, de tres estudiants de biologia: Antoni Segura Viudas, Jaume Terradas i Lluís de Torres,¹⁸ dels quals només Jaume Terradas mantindria la continuïtat en etapes posteriors. El curs 1963-1964, s'hi incorporaria Josep Vigo.¹⁹

Tot i les dificultats, però, Pius Font i Quer mantenia encara, el 1963, l'esperança de fer reviure la Institució Catalana d'Història Natural. L'any anterior, l'Institut d'Estudis Catalans havia trobat aixopluc al Palau Dalmaes, seu d'Òmnium Cultural i això, i la tímida obertura del règim franquista dels primers anys seixanta, semblava anunciar expectatives favorables a una certa represa d'activitats de les filials de l'IEC. Les havia reprès, el curs 1961-1962, la

16. Eugeni SIERRA, emigrat a Xile el 1950; Pere MONTSERRAT, només esporàdicament present a partir de 1954; Ramon MARGALEF, en la mateixa situació a partir de 1958; Prudenci SERÓ, mort el 1963.

17. O. DE BOLÒS (1979), p. 20.

18. *Actes ICHN (botànica) 1945-68*, p. 67v.

19. *Actes ICHN (botànica) 1945-68*, p. 68v.

Societat Catalana de Biologia i, el maig de 1963, gràcies a la col·laboració econòmica d'Òmnium Cultural i de quatre laboratoris farmacèutics (Instituto Cusí, Laboratorios Fides-Cuatrecasas, S.A., Laboratorios del Dr. Esteve, S.A. i laboratoris DROVYSSA), havia publicat un volum de *Treballs*, el primer d'ençà de 1936.²⁰ Possiblement l'exemple de la Societat germana animà Font i Quer a adreçar una carta, el 19 de juny de 1963, als antics membres de la Institució per sondejar la seva opinió respecte a si estimaven les circumstàncies d'aquell moment més propícies que les de 1949 per a intentar reprendre les activitats científiques de la Institució.²¹ Pocs es pronunciaren per la represa però, així i tot, Font i Quer els convocà al Palau Dalmaes, el 13 de novembre de 1963. A la reunió presentà, fins i tot, un pressupost d'un tiratge d'un butlletí de característiques semblants als de l'etapa anterior a la Guerra Civil (setze pàgines i cinc-cents exemplars), senyal evident del decidit propòsit que l'animava. La reunió sembla que s'acabà sense un clar pronunciament, però en tot cas la iniciativa de Font i Quer no anà més enllà, perquè caigué malalt i un mes i mig més tard, el 2 de gener de 1964, moria.²² Entremig, amb un pretext confús, la seu d'Òmnium Cultural havia estat clausurada per l'autoritat governativa i així romangué durant quatre anys.

La Societat de Geografia mantenia com hem vist perspectives millors, però també veia clarjar els rengles de la seva fila zero, el «senat» de la Societat, com l'anomenava Josep Iglésies. Puig i Cadafalch moria el 1956 i Farauto de Saint Germain, el 1957. El 1954, mossèn Bataller, malalt, deixava la presidència, que ocupà Josep de C. Serra Ràfols. Fontserè feia noranta anys el 1960. Les reunions, que s'havien mantingut amb ritme mensual d'octubre a maig o juny, es fan més irregulars. Tanmateix, el «retrobatment» ja estava fet i molts dels socis de l'entitat es trobaven també en altres àmbits com les assemblees intercomarcals d'estudiosos, els centres excursionistes o entitats com el Centre Comarcal Lleidatà de Barcelona o la Institució Cultural del CICEF. A la pràctica, no deixava de competir amb la trontolladissa ICHN d'aquests anys, fins al punt que molts naturalistes participaven de les reunions de la Societat Catalana de Geografia; fins i tot algunes conferències inaugurals foren confiades a algun d'ells com ara la del curs 1954-1955, que va anar a càrrec d'Oriol de Bolòs, el més destacat dels joves botànics d'aquell moment, recent catedràtic de Fitografia i Geografia Botànica a la Facultat de Ciències

20. *Treb. Soc. Cat. Biol.*, núm. 18. Els anuncis dels laboratoris anaven encartats en cartolines a part, no relligades amb el volum i, per això, no es troben en moltes col·leccions d'aquesta publicació.

21. «Com recordareu, el 1949, la nostra Institució Catalana d'Història Natural celebrà el cinquantenari de la seva fundació i aleshores no semblà oportú l'intent de reprendre les seves activitats científiques. Per si ara estiméssiu que les circumstàncies serien més propícies per a recobrar-les em permeto adreçar-vos aquestes ratlles com a president de la Secció de ciències de l'Institut d'Estudis Catalans. Feu-me el favor, si us plau, de donar-me la vostra opinió sobre aquest punt —com a antic membre que éreu de la Institució, de la qual no en queden sinó una trentena— tant si creieu viable aquest ressorgiment com si us semblés millor no intentar de promoure'l» (FONT I CIVIT, 1988, p. 41).

22. FONT I CIVIT, E. (1988), p. 41-42.

de la Universitat de Barcelona, sobre «Les zones de vegetació a Catalunya», o la del curs 1955-1956, a càrrec de Francesc Masclans, sobre la «Vegetació de les muntanyes de Prades». El 1963, Josep Iglésies deixava el seu càrrec de secretari, que havia ocupat des de la represa, i el succeïa Francesc Català Roca.

4. Anys seixanta: joves llavis desclosos enmig de la foscor

Els anys centrals de la dècada dels seixanta assenyalen una frontissa en aquest procés de retrobament, que pràcticament passa a ser un procés de descoberta, per part de joves promocions d'universitaris de totes les especialitats, però singularment dels de ciències, d'una història amagada. Així, en el moment que quedava pràcticament esgotat l'impuls dels supervivents de la desfeta de 1939 comencen a incorporar-se noves promocions nascudes després d'aquell any que valoren d'una manera diferent el testimoni que descobreixen d'allò que s'havia fet abans d'aquella guerra funesta de 1936-1939.

El protagonisme principal, en l'arrencada d'aquesta etapa, correspon a la Societat Catalana de Ciències Físiques, Químiques i Matemàtiques i a la Societat Catalana de Biologia (nom que pren a partir de la represa definitiva de 1962 l'antiga Societat de Biologia de Barcelona, la més antiga de les filials de l'IEC). M'excusareu si m'esplaió especialment en la represa d'aquesta segona, però no seria just no esmentar que el 9 de maig de 1959, en una reunió al domicili de l'advocat Pelegrí, convocada per Enric Casassas i Simó i Heribert Barrera, amb la presència del secretari general de l'IEC, Ramon Aramon, i d'Antoni Esteve i Subirana, membre de la Secció de Ciències, es convingué la represa de les activitats de la Societat Catalana de Ciències Físiques, Químiques i Matemàtiques. Hi assistiren Josep Anglada, Max Cahner, Joan Casulleras, Jacint Corderas, Ernest Coromines, Francesc Gacia, Albert Gilberga, Josep Lerma, Francesc Miserachs, Àngel Morell, Antoni Quintana, Jordi Renom, Antoni Sanromà, Lluís Serra, Ferran Sunyer, Miquel Soler, Josep Teixidor, Joaquim Torrens i Pere Vintrolà i s'hi adheriren demanant ser comptats com a socis Eduard Fontserè, a punt de fer els seus noranta anys i Antoni Ballester, Manuel Ballester, Rafael Candel, Felip Grau, Salvador Juncà, Manuel Niubò, F. Regné d'Otal, Ricard Petit i Jordi Riba.²³

Pel que fa a la Societat de Biologia, el desembre de 1962 es complia el cinquantè aniversari de la fundació de l'entitat i, per preparar l'esdeveniment començaren a reunir-se, primer a casa d'Agustí Marí i Guinart i, més tard, al despatx de Josep Alsina i Bofill, alguns dels supervivents de la Societat de Biologia d'abans de la guerra que no havien hagut de marxar a l'exili i alguns altres metges i biòlegs afins. S'arribaren a aplegar una quarantena de socis, la majoria dels quals no havien estat en l'etapa anterior, però sí havien estat deixebles directes dels

23. TURA I MARQUET, 1982.

grans mestres de l'«escuela biològica catalana» del primer terç del segle. Uns quants, més joves, amb prou feines n'havien sentit a parlar i engruixien els rengles dels qui llavors s'anomenaven membres agregats. El cas és que el 14 de febrer de 1962, a l'auditori dels Dispensaris Blancs de Barcelona, de l'Obra Antituberculosa de la Caixa de Pensions, posat a disposició de la Societat que reviscolava pel director d'aquell centre sanitari i de recerca, Conrad Xalabarder, tenia lloc la primera sessió científica de la nova etapa de la Societat Catalana de Biologia i el cert és que la successió de sessions científiques i altres activitats de la Societat ja no s'ha interromput mai més.

De fet hagué de transcórrer més d'un any i mig perquè la Societat, després de mantenir una sessió científica al mes durant tots els mesos del curs escolar 1962-1963 es reconstituí formalment i elegí un consell directiu el 10 d'octubre de 1963. El nucli refundador, gràcies a prop de dos anys d'esforços i entrevistes de Josep Alsina i Pere Babot amb antics i nous col·legues, el constituïen setanta-dos membres numeraris, vint-i-vuit dels quals havien participat en l'etapa anterior a la guerra i només dos (Santiago Alcobé i Lluís Vallmitjana) eren biòlegs en el sentit estricte, vigent en aquell moment, de la paraula. En efecte, els anys seixanta del segle XX, a diferència del que havia succeït el primer terç del segle (i, fins i tot, uns quants anys més ençà) començava a dissociar-se força de la medicina. El 1959 havien acabat els seus estudis els integrants de la primera promoció de la titulació de ciències biològiques i, encara que el nombre d'estudiants d'aquella promoció i de les immediates següents fos reduït, ells eren els primers biòlegs que tenien aquesta titulació acadèmica. Hi havia també un cert nombre de membres corresponents (pràcticament tots els membres de l'etapa anterior a la guerra de 1936-1939 encara vius que romanien a l'exili) i un petit grup de membres agregats, gairebé tots metges (excepte un farmacèutic, Manuel Subirà i Rocamora, i un biòleg, Ramon Parés, llavors professor adjunt a la càtedra de Lluís Vallmitjana).

Ja he dit en començar que la imatge del retrobament evocava per a mi la figura de Pere Babot i, en arribar a aquest punt, és més el testimoni directe que l'historiador qui us parla, perquè a partir de 1966 vaig tenir la sort de compartir moltes hores de feina relacionada amb la Societat Catalana de Biologia amb el doctor Babot. A través de Lluís Vallmitjana, que freqüentava els Dispensaris Blancs per utilitzar el microscopi electrònic que tenia aquest centre, quan a la Universitat de Barcelona encara no es disposava d'aquest equipament, el doctor Babot aconseguí començar a incorporar a la Societat Catalana de Biologia, en la seva primera ampliació, que es produí el 22 de juny de 1965, tres nous biòlegs com a membres numeraris: Oriol de Bolòs, que havia participat en la recuperació de la ICHN i de la SCG i era l'únic dels catedràtics de la Secció de Ciències Biològiques de la Facultat de Ciències de la Universitat de Barcelona membre de l'IEC; Ramon Parés, que acabava d'accedir a la Càtedra de Microbiologia de la mateixa facultat, i Ramon Margalef, investigador a l'Institut d'Investigacions Pesqueres, que ja llavors gaudia d'un merescut prestigi i havia participat abans en la represa de la ICHN, de la qual havia estat vicesecretari.

Però la SCB donà el pas decisiu quan decidí, el 1965, convocar per primera vegada un premi per a estudiants, que fou atorgat, així mateix per primera vegada, en la festa anual de l'IEC de Sant Jordi de 1966, tot just un mes i mig després de la Caputxinada, l'acte de constitució formal del Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona (SDEUB), que culminava la liquidació del sindicat universitari falangista (Sindicato Español Universitario, SEU). Va ser en aquella ocasió que Raimon va estrenar la cançó *Inici de càntic*, amb lletra de Salvador Espriu, que entre altres versos memorables conté aquella invocació als «joves llavis desclosos després de la foscor». «Si sabéssiu com l'alba ens ha trigat, com és llarg d'esperar un alçament de llum en la tenebra», seguia el poeta. L'etapa del retrobament, d'anar aplegant els afins dispersos, escampats, temorencs potser, no havia acabat del tot, però una alba nova, portada per una generació que no havia viscut la guerra i la desfeta, començava a obrir-se camí.

A quaranta anys de distància, aquells joves de llavors ens podem preguntar si hem estat capaços de respondre a les expectatives dels valents que ens precediren i els poetes que ens esperonaren. En tot cas, crec sincerament que alliberarem del pes de l'exili interior la generació que havia viscut, per dir-ho encara amb paraules d'Espriu, «per salvar-nos els mots» i en prenguérem, simbòlicament, el relleu. Altres hauran de dir fins a quin punt ho férem (i ho fem) amb la dignitat exigible.

Bibliografia

- ALSINA I BOFILL, Josep (1985). «La represa de la Societat Catalana de Biologia». A: CAMARASA, JOSEP M. (ed.). *Homenatge al doctor Pere Babot i Boixeda, secretari general honorari de la Societat Catalana de Biologia*. Barcelona: Societat Catalana de Biologia, p. 13-19.
- BALCELLS, Albert; PUJOL, Enric (2002). *Història de l'Institut d'Estudis Catalans. Volum I*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 394 p.
- BOLÒS, O. DE (1979). «Antoni de Bolòs i Vayreda (Olot, 17 gener 1889 - Barcelona, 17 desembre 1975)». *Collectanea Botanica* [Barcelona], núm. 11 (1), p. 5-23.
- CAMARASA, JOSEP M. (ed.) (1985). *Homenatge al doctor Pere Babot i Boixeda, secretari general honorari de la Societat Catalana de Biologia*. Barcelona: Societat Catalana de Biologia.
- (1985). «Introducció, el meu doctor Babot». A: CAMARASA, JOSEP M. [ed.] (1985). *Homenatge al doctor Pere Babot i Boixeda, secretari general honorari de la Societat Catalana de Biologia*. Barcelona: Societat Catalana de Biologia, p. 9-12.
- (2000) «El Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona (SDEUB) en la represa de la Societat Catalana de Biologia (1966-68)». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *L'aportació cultural i científica de l'Institut d'Estudis Catalans (1907-1997)*. Barcelona: IEC.
- CASASSAS, Oriol (1985). «L'immarcescible servei a un ideal». A: CAMARASA, JOSEP M. (ed.). *Homenatge al doctor Pere Babot i Boixeda, secretari general honorari de la Societat Catalana de Biologia*. Barcelona: Societat Catalana de Biologia, p. 35-39.

- CERVERA, Leandre (1963). «Paraules del doctor Leandre Cervera en la sessió del 12 d'abril de 1954». *Treballs de la Societat Catalana de Biologia*, núm. 18, p. 109-110.
- FONT I CIVIT, E. (1988). «El doctor Font i Quer, botànic lleidatà (Lleida, 9 d'abril de 1888 – Barcelona, 2 de gener de 1964)». A: CAMARASA, J. M. (coord.). *Miscel·lània Homenatge al Dr. Pius Font i Quer*. Lleida: Edicions de l'IEI, p. 15-63.
- IGLÉSIES I FORT, Josep (1989). «Els quaranta anys de la Societat Catalana de Geografia». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 19, p. 361-379.
- TRUYOLS, J. (1989). *La geologia catalana entre l'oficialitat i la iniciativa privada*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- TURA, Josep M.; MARQUET, Lluís (1985). «La Societat Catalana de Ciències Físiques, Químiques i Matemàtiques (1932-1982)». *Butlletí de la SCCFQM*, 2ª època, vol. 4, p. 49-82.